

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України новітнього часу

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні

Ще до перемоги Жовтневої революції В. І. Ленін чітко визначив спрямованість законодавчої політики радянської держави, заявивши: "... етично все, що служить її укріпленню і зміцненню" ¹. У початковий період існування радянської влади, безпосередньо після революції 1917 р. і до кінця 1918 р., основним джерелом радянського права були декрети Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК, ВРК, ВНК, накази народних комісарів, акти місцевих рад. У декреті РНК від 28 листопада 1917 р. "Про арешт вождів громадянської війни проти революції" офіційно було введено термін "ворог народу" ². Автори інструкції НКЮ від 19 грудня 1917 р. "Про революційний трибунал...", спираючись на ідеї В. І. Леніна, зазначали: "Міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті" ³.

Звичайно, радянський уряд не мав наміру постати перед цивілізованим світом як провідник і захисник ідеї насильства. Тому одним з перших документів, прийнятих II Всеросійським з'їздом рад, був декрет про відміну запровадженої урядом О. Керенського смертної кари. Важко повірити в щирість цих намірів, оскільки вже через два місяці цей вид покарання було фактично відновлено. Адже в інструкції Раднаркому від 8 січня 1918 р. "Про створення батальйонів для риття окопів із складу буржуазного класу чоловіків і жінок під наглядом червоногвардійців" вказувалося на можливість "розстрілу на місці злочину" контрреволюційних агітаторів, що чинять опір ⁴.

Уже в перші пореволюційні дні з ініціативи уряду радянської Росії стала формуватися система каральних органів, яка мала стати реальною опорою для новостворюваних владних структур. 21 листопада 1917 р. за пропозицією Ф. Держинського при Петроградському військово-революційному комітеті була створена комісія по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М. Скрипник, І. Флеровський, Г. Благодіров, А. Галкін, В. Трифонов. Аналогічні слідчо-юридичні відділи, штаби по боротьбі з контрреволюцією виникали на місцях при військово-революційних комітетах ⁵.

Вищевказані органи мали стати дієвим механізмом для наведення правопорядку в країні, припинення безчинств погромників, мародерів, кримінальних злочинців. Їх діяльність була спрямована на придушення політичної опозиції, яку тоді називали "контрреволюцією".

7 грудня 1917 р. Раднарком РСФРР прийняв постанову про утворення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і сабо-

тажем. Завдання її полягали в тому, щоб “перепиняти і ліквідувати всі контрреволюційні та саботажницькі спроби і дії по всій Росії, від кого б то вони не йшли, і віддавати до суду революційного трибуналу всіх саботажників і контрреволюціонерів...”⁶.

Інструктивні матеріали уряду радянської Росії, Всеросійської надзвичайної комісії надходили і в Україну. Тут централізованих надзвичайних органів по боротьбі з контрреволюцією ще не було або вони лише формувалися.

Після виходу в світ численних наукових праць та публіцистичних матеріалів в українській історіографії утвердилася думка про те, що політичні репресії щодо громадян України ототожнювалися не з якимось конкретним періодом, а супроводжували всю радянську історію нашої держави. На різних історичних етапах насильство набувало притаманних цьому періоду форм і методів. Інколи воно виступало у вигляді оголеного багнета, подекуди здійснювалося на тлі проголошеної вищим політичним керівництвом лібералізації. Але від цього не змінювалась його сутність, спрямована на придушення особистості, перетворення її на “гвинтик” тоталітарної системи.

“Червоний терор, — влучно зазначив український історик Т. Гунчак, — мабуть, найтрагічніша сторінка в історії нашого багатостраждального народу. За числом жертв цей період набагато перевищує будь-які суспільні катаклізми попередніх часів, а скільки на його рахунку понівечених людських душ — про це вже не дізнається ніхто. Насильницька колективізація, штучно створений голодомор 1932—1933 та 1946—1947 рр., масові репресії кінця 30-х і в подальшому переслідування національної інтелігенції, придушення патріотичного руху супротиву, знищення Української греко-католицької церкви, примусові депортації корінного населення західних областей, прихована і неприхована русифікація, постійний політичний, економічний, ідеологічний тиск — ці фрагменти складають далеко не повну картину більшовицького геноциду і не вичерпують всього горя, пережитого українським народом. Провісником методів нової влади став не хто інший, як професійний вояк Михайл Муравйов. Сам він, захопивши 7 лютого 1918 р. столицю України, віддав її на поталу червоній орді, яка жорстоко розправилася з тими, хто дихав українським духом. Відтоді розпочинаються довгі похмурі десятиліття винищення усього національно-свідомого”⁷.

Захопивши владу в Україні, більшовики розпочали створювати державний механізм, чільне місце в якому належало каральному апарату. Останній створювався та функціонував на основі проголошених Жовтневою революцією загальних принципів доцільності — на кшталт російських. Радянська влада в Україні утверджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них слід віднести насамперед Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, Всеукраїнський ревком, Раду робітничої і селянської оборони України, Раду української трудової армії, їхні територіальні відгалуження, а також комбіди, комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали. Однак вони виявилися не “тимчасовими”.

Для оперативної підготовки більшовицького повстання в Україні створювалися революційні та військово-революційні комітети. Центральний виконавчий комітет України майже одночасно з формуванням маріонеткового уряду, 18 грудня 1917 р., створив Військово-революційний комітет боротьби з контрреволюцією, якої тоді ще не було.

Вже на початковій стадії більшовицької інтервенції в Україні створювалися й інші надзвичайні форми радянської влади: революційні штаби, революційні “трійки”, “шістки”, “сімки” та “дев’ятки”⁸.

У перші місяці радянської влади на Україні завдання криміналістів полягало в тому, щоб будь-яким чином, включаючи застосування надзвичайних заходів, придушити опір утвердженню більшовицького режиму, викоренити небезпечні кримінальні злочини. Так, Одеська рада наголошувала: “Віднині пійманий на місці злочину розстрілюється тут же, пійманий під час облави розстрілюється без суду і слідства”⁹. Боротьба зі злочинністю здійснювалася шляхом утвердження беззаконня. За розпорядженням Центроштабу всі ради Донбасу могли притягати осіб, які поширюють провокаційні чутки, до “відповідальності як контрреволюціонерів”, а винних у проведенні самочинних обшуків, арештів та реквізицій розстрілювати на місці¹⁰.

Репресії відігравали важливу роль у “боротьбі за хліб”. У телеграмі народного секретаріату Одеської ради від 20 лютого 1918 р. з цього питання зазначалося: “Всі приховувачі-спекулянти підлягають арешту та відданню до революційного суду як вороги народу та революції і каратимуться з усією суворістю аж до конфіскації всього майна та віддання на примусові роботи”¹¹.

Репресії застосовувалися також при проведенні фінансової політики радянської влади. Під загрозою “віддання до суду революційного трибуналу” стягувалися прибутковий та промисловий податки з підприємств.

За прикладом Росії декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. “Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії” були створені спеціальні органи “боротьби з контрреволюцією”¹².

У травні 1919 р. Раднарком УСРР затвердив “Положення про особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії”. Він мав працювати під безпосереднім контролем Реввійськради Південного фронту, виконувати її завдання, а також доручення народного комісаріату у військових справах УСРР. Особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії повинен був керувати “мережею особливих відділів і пунктів, спрямовувати діяльність агентури за кордоном, а також на зайнятих збройними силами іноземних держав та білогвардійською армією територіях”¹³.

Наприкінці 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було створене Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами. Враховуючи допущені помилки в діяльності карального органу попередньої більшовицької окупації України, централізовано репресивно-каральний апарат. Надзвичайні комісії завжди були органом більшовицької партії, її збройним загonom, “караючим мечем”.

Важливе значення для діяльності каральних органів в Україні мала постанова ЦК ВКП(б) від 22 червня 1919 р., яка зобов’язувала комуністів, працівників всіх надзвичайних комісій посилити репресії проти буржуазії¹⁴. У ній говорилося про необхідність забезпечення партійності органів “червоного терору”, про завдання, поставлені перед надзвичайними комісіями як збройною силою партії.

2 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком надіслав до місцевих органів постанову “Про застосування вищої міри покарання — розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні”. У ній, зокрема, зазначалося, що заходи, передбачені для Російської Федерації, не можуть бути здійснені на території України, “де умови, що загрожують існуванню Радянської влади..., ще не ліквідовані, де ворог чинить Червоній армії ще достатній опір, де з кожним днем виявляються все нові заклоти проти Радянської влади на Україні, Всеукраїнський революційний комітет, відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її, у своїй не-

ухильній і рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору”¹⁵.

Значні зміни в організацію більшовицького карального апарату в Україні вніс V Всеукраїнський з'їзд рад. 30 березня 1921 р. ВУЦВК відповідно до рішень з'їзду перейменував Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією і посадовими злочинами на Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і посадовими злочинами¹⁶.

Для посилення боротьби з національно-визвольним рухом, що кваліфікувався як політичний злочин проти більшовицької державності, було прийнято спільну постанову ВУЦВК та Раднаркому. Відповідно до неї повітові політичні бюро ставали самостійними відділами повітових виконкомів¹⁷. Низові карально-репресивні органи виконували тільки слідчі функції. Після завершення розслідування справи передавалися ними по підсудності. Вся робота політбюро здійснювалася не на підставі законів, а згідно з особливою інструкцією, розробленою ВУНК спільно з наркоматами юстиції та внутрішніх справ, про зміст якої знали тільки керівники карального апарату¹⁸.

Кривава вахханалія громадянської війни, що забрала життя мільйонів українців, була стихією, яка лише формально підпорядковувалася певним законодавчим актам. Проте саме в ці роки сформувались основні підходи більшовиків до створення правових основ радянської держави.

У 1922 р. розпочався другий етап кодифікації радянського права. Для встановлення єдності кримінального законодавства республік в основу їх кримінального кодексу було покладено Кримінальний кодекс РСФРР. В обох кодексах збереглася стаття, що містила роз'яснення про поразку в цивільних правах. 10 серпня 1922 р. прийнято декрет ВЦВК “Про адміністративне вислання”, що передбачав висилку контрреволюціонерів за кордон чи в окремі місцевості терміном до 3 років¹⁹.

Систематизований виклад норм кримінального права подано в Кримінальному кодексі УСРР 1922 р., основою якого став відповідний кодекс РСФРР.

22 лютого 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про виконання вироків до вищої міри покарання”, якою їх виконання покладалося на органи ДПУ²⁰.

8 червня 1927 р. з'явився новий Кримінальний кодекс, побудований відповідно до загальносоюзних “Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. У статті 4 Кримінального кодексу УСРР давалося таке визначення злочину: “За суспільно небезпечну злочинну дію визнається кожна чинність або нечинність, що загрожує радянському ладові або ламає правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу”.

Якщо у Кримінальному кодексі 1922 р. було 27 складів злочинів, що передбачали вищу міру покарання, то у відповідному кодексі 1927 р. — уже 46. А сумнозвісна стаття 54 Кримінального кодексу з 18 підпунктами про контрреволюційні злочини передбачала визнання засудженого “ворогом трудящих”.

У 12 випадках за контрреволюційні злочини можна було отримати вищу міру покарання²¹. Кримінальний кодекс 1927 р. передбачав можливість кваліфікувати діяння за аналогією. Зокрема, в разі відсутності у ньому прямих вказівок на окремі види злочинів покарання або інші заходи соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають найбільш схожі за важливістю і характером (ст. 7). Ана-

логія закону використовувалася каральними органами як засіб його порушення. Передбачалася можливість застосування заходів соціального захисту щодо осіб, хоча й невинних у конкретному злочині, але визнаних соціально небезпечними внаслідок “зв’язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю”. Вперше встановлювалася відповідальність за недонесення про державний злочин: “недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот, несе за собою позбавлення волі на строк не менш як 6 місяців”²². Кодекс встановив нижню межу віку кримінального покарання — 12 років. У результаті в’язниці були заповнені підлітками. Наприклад, 1927 р. зеків у віці від 16 до 24 років було 48 % від загальної кількості ув’язнених в СРСР²³.

Період 1922—1928 рр. пов’язаний в основному з політикою позбавлення трудящих виборчих прав. Протягом наступних двох років після введення в дію Кримінального кодексу УСРР 1927 р. було прийнято 56 законодавчих актів з питань кримінального права. Саме в той час партійні і державні органи підготували законодавчу базу для проведення масових репресій.

Новий етап війни з власним народом розпочався в 1929 р. з проголошення політики “великого перелому”. Масові порушення прав людини в 30-х роках привели до перетворення на “кримінальних злочинців” сотень тисяч громадян, на що була спрямована більша частина каральних статей Кримінального кодексу 1927 р. Вважалося, що шляхом покарань, посилення репресій можна швидко та ефективно розв’язати будь-яке завдання.

Терор обрушився на селян. У 1927—1929 рр. проти них активно використовували статті 56, 57 і 58 КК УСРР 1927 р., які давали змогу позбавляти “куркулів” волі (з конфіскацією майна) на строк від 1 до 2 років за відмову від виконання державних повинностей. За статтею 103 (спекуляція) карали селян, які не здавали встановленої кількості зерна державі. Згідно з циркуляром Наркомюсту від 5 вересня 1929 р. репресії застосовувалися проти “куркулів” і контрреволюціонерів, включаючи вищу міру покарання — розстріл. А постанова РНК від 22 грудня 1929 р. давала право на направлення засуджених “куркулів” у концтабори.

Цього ж року набула активної стадії боротьба з опозицією в армії, з інакомислячими по всій країні. В 1929 р. було видано ряд постанов про зміни “Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзних республік”. Спеціальним законом від 21 листопада 1929 р. громадяни СРСР, які перебували за кордоном і “перейшли в табір ворогів робітничого класу”, оголошувалися поза законом і в разі їх виявлення підлягали за вироком Верховного Суду СРСР розстрілу протягом 24 годин, а їх майно конфісковувалося. Більше того, з’явилося нове положення: “даний закон має зворотну силу”²⁴.

1929 р. розпочалася суцільна колективізація як у СРСР в цілому, так і в Україні. Ще до її початку у південних областях УСРР було заарештовано, за неповними даними, 27 тис. селян. Поряд з статтями 56—58, 107 КК УСРР запрацювала і 54 стаття — за нею засудили 2,6 тис. чол.²⁵

На початку 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) розробило масову каральну акцію проти “куркулів”: виселення сотень тисяч селян у райони Крайньої Півночі та Північного Уралу. Тоді ж прийнято постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про заходи щодо розкуркулення селян” від 3 липня 1929 р., “Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське” від 13 серпня 1929 р., постанови ЦВК і РНК СРСР “Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством” від 1 лютого 1930 р., “Про єдиний сільськогосподарський податок на куркулів” від 28 грудня 1930 р., обіжник Наркомзему УСРР “Про ліквідацію заможних господарств у районах

суцільної колективізації і утворення переселенських виселків для розкуркулених селян” від 21 листопада 1920 р.

7 серпня 1932 р. побачила світ постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, яку народ влучно назвав указом “про п’ять колосків”. Основною мірою покарання в ній визначався розстріл і лише як виняток — 10 років позбавлення волі²⁶. В третьому розділі постанови зазначалося: “Повести рішучу боротьбу з тими антигромадськими куркульсько-капіталістичними елементами, які застосовують насильство і погрози чи проповідують насильство і погрози до колгоспників з метою примусити останніх вийти з колгоспу з метою насильницького руйнування колгоспів. Прирівняти ці злочини до державних злочинів. Застосовувати як судову репресію у справах про охорону колгоспів і колгоспників від насильства і погроз з боку куркульських та інших антигромадських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув’язненням у концентраційний табір. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених за цими справами”²⁷. О. Солженіцин писав з приводу цієї постанови: “За стрижку колосків дітям давали не менш як 8 років... і за кишеню картоплі”. Особливо ретельно виконувався “указ про колоски” у голодні роки²⁸.

Посилення репресій знаходило вияв і в тому, що згідно із законом від 7 квітня 1935 р. мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх було знижено до 12 років. Саме з цього віку щодо осіб, звинувачених у вчиненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивств чи замаху на вбивство, застосовували всі встановлені законом заходи кримінального покарання.

На підставі союзного акту ВУЦВК і Раднарком УСРР 20 липня 1934 р. прийняли постанову про доповнення КК УСРР статтями про зраду Батьківщини, а союзний закон від 8 червня 1934 р. був повністю включений до нього.

Вбивство С. М. Кірова відкрило новий етап репресивного законодавства. 1 грудня 1934 р. опубліковано постанову ЦВК СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів”. Відповідно до неї попереднє слідство в цих справах обмежувалося 10 днями. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключалися “сторони” — прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і навіть подання клопотань про помилування в цих справах не допускалось, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. За постановою ЦВК СРСР зводилося нанівець у таких справах значення адвокатури. Таку ж негативну роль відігравала Особлива нарада при НКВС, яка розглядала справи без участі адвоката²⁹.

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК “Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР”, де було враховано всі зазначені положення, що стали підставою для здійснення беззаконня в майбутньому³⁰.

У 1934 р., напередодні чергового етапу “червоного терору”, відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи. Створені суди-трійки при ОДПУ. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ включена до складу НКВС, ліквідована судова колегія ОДПУ і створена особлива нарада при НКВС, що діяла до 1 вересня 1953 р. Суди-трійки при НКВС створювалися з 25 вересня 1935 р. 20 вересня з’явилися судидвійки, що діяли до 17 вересня 1938 р.³¹

Коли хвиля масових репресій у 1939 р. почала слабнути, керівники місцевих партійних організацій почали звинувачувати працівників НКВС у застосуванні фізичного впливу щодо заарештованих. 10 січня 1939 р. Сталін

направив шифровану телеграму секретарям обкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам управлінь НКВС. У ній зазначалося: “ЦК ВКП(б) роз’яснює, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату, причому застосовують його в найбільш потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна щодо затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспів? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов’язково застосовуватись й тепер, як виняток, щодо явних і нероззброєних ворогів народу як дійсно правильний і цілеспрямований”.³²

Крім того, уряд дозволив застосування вищої міри покарання до порушників дисципліни у таборах, які не виконували виробничі завдання.³³ Прийняття деяких законів і постанов зумовлювалося тим, що відповідно до планів третьої п’ятирічки контингент виправно-трудових таборів мав виконати будівельних робіт на суму 12 млрд крб. Загалом у 1939 р. в ГУЛАГу перебували 1672 438 ув’язнених, і отже, НКВС перетворився на одне з найбільших будівельних відомств.³⁴

З початком Другої світової війни радянське партійно-державне керівництво спрямувало зусилля на мобілізацію трудящих, зміцнення оборонної промисловості країни, перебудову армії. Часу для цього було відпущено мало, а господарсько-економічні завдання виявилися масштабними. Тому іншого виходу, крім посилення репресивного законодавства і використання підневільної праці в’язнів ГУЛАГу, сталінська модель соціалізму не передбачала.

У 1940 р. оприлюднено ряд указів Президії Верховної Ради, які були дуже схожі на мобілізаційні заходи воєнного періоду. Це дало підставу деяким історикам стверджувати, що “конструктивні деталі” механізму мобілізації відточувалися ще в 20-х роках, а напередодні війни вони втілювалися в указах Верховної Ради.³⁵ Наприклад, 10 лютого 1940 р. побачив світ указ “Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону обладнання і матеріалів і про відповідальність по суду за ці незаконні дії”, 10 липня — “Про відповідальність за випуск недоброякісної чи некомплектної продукції і за недотримання обов’язкових стандартів промисловими підприємствами”. Строк покарання відповідно до цих указів коливався від 5 до 8 років. Враховуючи тогочасну якість продукції і дисципліну в “соціалістичному виробництві”, зрозуміло, що даний указ — загроза для мільйонів організаторів і виконавців у промисловості.³⁶

17 липня того ж року видано указ “Про заборону самовільного залишення роботи трактористами і комбайнерами, що працювали в машинно-тракторних станціях”, раніше — 26 червня — “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій” (скасований лише 25 квітня 1956 р.)³⁷, 10 серпня 1940 р. — “Про розгляд народними судами справ про прогули і самовільне залишення підприємств і організацій без участі народних засідателів” і “Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство”³⁸. Відповідно до закону “Про державні трудові резерви СРСР” від 2 жовтня 1940 р. молодь фактично насильно мобілізували в систему ФЗО. 28 грудня 1940 р. вийшов указ “Про самовільне залишення ремісничого училища”.

Названі вище укази Ж. Россі коментував так: “Формально до ФЗУ мобілізували селянських дітей від 14-літнього віку до 16 років. На практиці туди потрапляли й 12-річні. Строки отримували від 3 до 7 років. Сотні тисяч цих дітей побували в ГУЛАГу в роки війни. Багато з цих хлопчиків і

дівчаток стали злодіями і повіями. Лише 18 березня 1955 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР “Про скасування призову молоді в ремісничі і залізничні технікуми”³⁹.

На доповнення до названих 19 жовтня 1940 р. було оприлюднено указ “Про порядок обов’язкового переведення інженерів, технологів, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств в інші”⁴⁰. П. Н. Книшевський з цього приводу писав: “Сукупність цих законів являла собою закінчену систему казарменої економіки з механізмом тотальної мобілізації. Лише за півроку — з 26 червня 1940 р. за самовільне залишення підприємств і організацій, прогули і запізнення на роботу було засуджено більш як 2,09 млн чол., з них понад 1,7 млн відбували шестимісячний виправно-трудоий строк за місцем роботи. З початку 1941 р. показники каральної політики знизилися, тому заходи примушування мали рацію. Система прижилася так, що й у воєнний час вона не потребувала радикальних змін”⁴¹.

1939 і 1940 рр. стали для СРСР роками насильницького приєднання чужих територій — Фінляндії, Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії. В такій ситуації повною мірою виявилось значення терміна “бандит” у трактуванні радянської судової системи. До них відносили громадян захоплених територій, які боролися за свою честь і гідність. Потoki репресованих рушили на північ неозорої соціалістичної держави. Радянська влада показала і своє ставлення до солдатів Червоної армії, що потрапили у полон під час фінської війни. Майже всі колишні радянські військовополонені, що повернулися з Фінляндії, загинули у таборах Воркути.

З початком Великої Вітчизняної війни трудове законодавство стало ще більш жорстким. 26 червня 1941 р. видано указ “Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час”, яким на підприємствах, в сільському господарстві встановлюються понадурочні роботи тривалістю 1—3 години на добу; 29 червня 1941 р. — директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Все для фронту, все для перемоги”. “Поразки радянських військ, — писав П. Н. Книшевський, — влітку і восени 1941 р. спричинили дебілізацію місцевого і воєнного управління в багатьох районах і викликали соціально-політичне напруження в тилу. Для подолання наростаючої кризи влади Сталін пішов шляхом посилення репресивних заходів. Таким був наказ Ставки ВГК № 270 від 26 серпня 1941 р. Не менш жорстокою була й постанова ДКО за № 903 “сс” від 17 листопада 1941 р., яка складалася лише з двох пунктів:

1. “Виконати всі вироки про ВМП без затвердження їх у вищих інстанціях.

2. Особливій нараді НКВС надається право карати аж до ВМП за статтями 58¹—58¹⁴, 59², 59³, 59^{3а}, 59^{3б}, 59¹⁰, 59¹², 13, КК СРСР”.

У країні одразу прокотилася хвиля масових розстрілів. “Постанова № 903 “сс” мала безпосереднє відношення до виконання мобілізаційних, економічних і оборонно-виробничих завдань і до кінця війни залишалася прототипом багатьох послідовних розпоряджень і постанов ДКО”, — зазначав П. Н. Книшевський⁴²⁻⁴³. Досить було лише натяку, і НКВС виявляв інтерес до причин невиконання виробничих завдань, розцінюючи їх як контрреволюційний злочин.

У перші найтяжчі місяці війни був прийнятий указ від 6 липня 1941 р. “Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення”. Відповідно до нього такі дії каралися тюремним ув’язненням строком до 5 років.

У той час зросла кількість суспільно небезпечних державних злочинів, особливо вчинених військовими: ухилення від військового обліку, призо-

ву в армію або виконання обов'язків на військовій службі, дезертирство. До цієї категорії правопорушень відносилися й злісне ухилення від виконання трудових обов'язків, яке підпадало під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. “Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств”. Відповідно до нього самовільне залишення підприємств, у тому числі евакуйованих, слід “розглядати як дезертирство, а осіб, винних у самовільному залишенні, карати тюремним ув'язненням на строк від 5 до 8 років, справи на винних передавати до військових трибуналів”⁴⁴.

У квітні 1942 р. оприлюднено укази Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність колгоспників за невироблення обов'язкового мінімуму трудоднів” і “Про відповідальність за ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи чи за самовільне залишення мобілізованими роботи”⁴⁵.

Трудопоселенці — “колишні куркулів” — в 30-х роках не підлягали призову до армії. Головне управління РСЧА 27 лютого 1940 р. розіслало вказівку “Про порядок приписки до призовних дільниць трудопоселенської молоді, яка звільняється з трудопоселень при досягненні 16-річного віку”. Згідно з постановою ДКО № 1575 “сс” від 11 квітня 1942 р. призов колишніх куркулів на військову службу дозволено за умови зняття їх з спецобліку тільки через рік після цього. 22 жовтня 1942 р. видано наказ НКВС СРСР № 002303 про зняття з обліку всіх трудопоселенців і членів їх сімей, призваних в армію, з видачею їм паспортів. Загалом на 1 листопада 1942 р. лави РСЧА поповнили 607047 осіб, віднесених до куркулів, а протягом 1943 р. — 102 529 чол.⁴⁶

На особливу увагу заслуговують питання про законодавчі акти, що стосувалися військовополонених. Ставлення держави до своїх громадян, що опинилися на окупованій території і в полоні, спричинило появу серії жорстких директив і законів. Зокрема, директива прокурора СРСР від 12 жовтня 1942 р. “узаконила” репресії проти сімей дезертирів “як членів сімей зрадників Батьківщини”. За кухоль води, поданий окупантам, карали як за зраду Батьківщини. Щоправда, 25 листопада 1943 р. побачила світ постанова пленуму Верховного Суду СРСР про різницю між зрадниками і пособниками окупантів, що певною мірою пом'якшила ситуацію. В 1942—1943 рр. були створені перевірконо-фільтраційні табори, через які пройшли сотні тисяч радянських громадян, що повернулися з полону і тимчасово окупованих територій.

Особливого значення набуло суворе додержання військової таємниці. Указом від 15 листопада 1943 р. встановлено, що розголошення службовими особами відомостей, які становлять державну таємницю, а також втрата ними документів, що містять такі відомості, каралися позбавленням волі на строк до 5 років, а ті ж дії, якщо вони спричинили або могли спричинити небажані наслідки, каралися позбавленням волі на строк до 10 років. Злочинні зазіхання на державну і колгоспну власність під час війни загрожували обороноздатності СРСР. Згідно з указом від 22 квітня 1943 р. “Про міри покарання зрадників Батьківщини і запродавців і про введення для цих осіб, як міри покарання, каторжних робіт” у СРСР з'явилися каторжани (в липні 1944 р. їх було 5,2 тис., у вересні 1947 р. — 60 21 чол.)⁴⁷.

Президія Верховної Ради СРСР указом від 19 квітня 1943 р. встановила, що злочин, скоєний на радянській землі, карається стратою через повішення або каторжними роботами на строк від 15 до 20 років⁴⁸. На його підставі справи про злодіяння нацистських окупантів на території України розглядалися судами Української РСР із застосуванням законодавства СРСР.

Слід також пам'ятати про практику репресивної мобілізації трудових ресурсів у роки війни, “чистку” військами НКВС, органами міліції, держбезпеки і народними дружинами прифронтової смуги і колишніх окупованих територій з метою покарання винних за ухилення від трудової мобілізації, формування робочих колон з представників репресованих народів та інших категорій “ворогів народу”, використання праці в'язнів ГУЛАГу, військовополонених і такого спецконтингенту, як інтерноване цивільне населення Німеччини (з кінця 1944 р.).

Кримінальне законодавство в цілому виконало поставлене перед ним завдання щодо забезпечення обороноздатності радянської держави, встановлення належного правопорядку. Однак його репресивний характер і звинувальний напрямок призвели до того, що в каральні жорна судового механізму потрапило чимало заляканих, дезорганізованих людей, на яких важким тягарем лягло тавро “ворога народу”.

Після перемоги над гітлерівською Німеччиною, що дісталася радянському народу надто дорогою ціною, від будь-якої влади слід було чекати різкого пом'якшення репресивних законів і широкої амністії. Дійсно, в 1945—1946 рр. така амністія відбулася, а в 1947 р. навіть тимчасово скасували смертну кару. Амністія звільнила від покарання:

1. Осіб, засуджених до позбавлення волі на строк не більше як 3 роки.
2. Засуджених за самовільне залишення підприємств.
3. Військовослужбовців, засуджених з відстрочкою виконання вироку.

Наполовину скорочувався строк покарання для осіб, засуджених до позбавлення волі терміном понад 3 роки. Амністія не поширювалася на осіб, засуджених за “контрреволюційні злочини”, розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, підробку грошей, навмисне вбивство та розбій, а також за розтрату, крадіжку, грабїж та хуліганство. Проте надалі все повернулося “на кола свої”. При цьому союзний законодавець прагнув дедалі більше уніфікувати кримінально-правове регулювання. Кримінальний кодекс УРСР був приведений у відповідність з нормами союзного законодавства. У багатьох нормативних актах в галузі кримінального права, прийнятих у перші повоєнні роки, містилося таке формулювання: “з метою встановлення єдності законодавства про кримінальну відповідальність...”⁴⁹.

Радянський солдат, що пройшов Європу і замислювався над “перевагами соціалізму”, досить швидко протверезів. Його зацікавили економічні та культурні досягнення країн Західної Європи, однак на перешкоді став глухий пропагандистський бар'єр сталінізму. Президія Верховної Ради СРСР 15 лютого 1947 р. проштампувала указ “Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями”. Цього ж року з'являється нове літерне формулювання вироку позасудового органу — “п. з.” — прихильність перед Заходом чи перед занепадницькою західною літературою. З 1947 по 1953 р. засуджені за цією статтею каралися десятима роками таборів⁵⁰.

Відмінена в 1947 р. вища міра покарання (розстріл) незабаром була відновлена, причому спочатку для політичних, а потім і для кримінальних злочинців⁵¹. У лютому 1948 р. видано указ про заслання у найвіддаленіші місцевості СРСР особливо небезпечних злочинців, насамперед політичних, яких звільняли з місць позбавлення волі.

2 червня 1948 р. оприлюднено указ Президії Верховної Ради СРСР “Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Він був спрямований у першу чергу проти селян, які, рятуючись від голоду 1947 р., масово, без документів (саме з цією

метою в сільських місцевостях паспорти людям не видавали) тікали у міста. Автори указу, намагаючись утвердити химерний привід “громадсько-політичної єдності” і нацькувати одних селян на інших, встановили, що за “громадським вироком” односельців ці “нероби” виселяються у віддалені місцевості терміном на 8 років⁵².

26 листопада 1948 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було визначено міру покарання за втечу з місць заслання — 20 років каторжних робіт. У 1953 р. в політизоляторах з’явилися перші політичні в’язні, засуджені Особливою нарадою до довічного тюремного ув’язнення, що не було передбачено жодним кримінальним кодексом того періоду⁵³.

Після закінчення Другої світової війни на основі таємної директиви МДБ та прокуратури СРСР від 23 жовтня 1948 р. Особлива нарада вирішувала також долі тих, хто у 30-ті роки отримав 5—10 років виправно-трудових таборів і, відбувши строк, звільнився. У 1949—1951 рр. їх знову заарештували і за рішенням Особливої наради вислали на довічне поселення до Красноярського краю та в інші райони Сибіру і Далекого Сходу.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. “Про амністію” звільняли з місць ув’язнення осіб, засуджених до 5 років включно, а також засуджених незалежно від строку покарання за посадові і господарські та військові злочини.

Лише в липні 1954 р. була відновлена практика умовно-дострокового звільнення, відмінена в 1939 р. За цей час десятки тисяч людей стали затятими злочинцями, пройшовши школу виховання в таборах і в’язницях. 17 вересня 1955 р. вийшов указ “Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”, за яким поряд з колабораціоністами на волі опинилися і ті, хто з вини Сталіна потрапив у полон в перші роки війни. 20 вересня 1956 р. дію цього указу було поширено на військовослужбовців, що побували в полоні і були засуджені за статтями 193²² і 54¹⁶. Закон Верховної Ради СРСР “Про скасування позбавлення виборчих прав по суду” вийшов 25 грудня 1958 р.⁵⁴

Законодавча реформа 50-х років була спричинена багатьма чинниками. Основним з них стало те, що М. С. Хрущов і його однодумці прагнули набутти популярності як всередині країни, так і за кордоном за відхід від сталінізму. Крім того, країна була переобтяжена репресованими: на 1 січня 1953 р. тільки в таборах і колоніях ГУЛАГу знемагали 2 753 356 спецпоселенців (без в’язниць і дитячих трудових колоній, де утримувалися 2 468 524 чол.),⁵⁵ ефективність підневільної праці після закінчення Великої Вітчизняної війни неухильно знижувалася, політика “пізнього сталінізму” знаходила дедалі менше прихильників як серед народу, так і серед “соратників” вождя.

У грудні 1956 р. було прийнято нові “Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік”. У статті 3 цього документа вперше в практиці радянського судочинства вказувалося, що покарання може застосовуватися лише за рішенням суду. Крім того, кримінальна відповідальність встановлювалася з 16 років. З переліку видів покарання в “Основах” не було оголошення “ворогом трудящих” на невизначений строк і поразка політичних, у тому числі виборчих, прав по суду.

1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий Кримінальний кодекс УРСР. Проте це не означало, що радянське право покінчило з сталінською практикою. У новому законі СРСР від 25 грудня 1958 р. “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” залишилися статті про зраду Батьківщини, шкідництво, антирадянську агітацію і пропаганду (строк від 3 до 10 років), організаційну діяльність, спрямовану на здійс-

нення особливо небезпечних державних злочинів, “а рівно участь в антирадянській організації”⁵⁶.

У розвитку радянського карального законодавства можна виявити певні закономірності. Революція і громадянська війна істотно вплинули на законодавчу політику партії і держави. Ідеологія революційної боротьби і логіка “революційної законності”, що впливала з неї, покладені в основу всіх законодавчих актів. Законоположення, створені для захисту “революційної законності”, базувалися на таких ключових поняттях: “вороги народу”, вороги революції; терор; концтабори; покарання за велінням революційної совісті; презумпція вини кожного звинуваченого ще до вироку суду, покарання як замах на дію, так і саму дію; покарання за недонесення; достатність визнання звинуваченим своєї вини для його засудження; зворотна сила застосовуваних законів; кримінальна відповідальність за політичні та ідейні переконання. Використання цих понять у роботі законодавчої і виконавчої гілок влади порушило перевірені світом способи регулювання взаємовідносин між членами суспільства і державою.

В історії розвитку соціалістичної держави спостерігається паралельне оформлення й існування двох структур влади — офіційної в особі рад на місцях, Верховної Ради, народних комісарів і неофіційної: ОДПУ-НКВС, політбюро ЦК ВКП(б) тощо. Одночасно існували і два види законодавства — показове у формі конституції, кримінального й інших кодексів, обнародуваних законів, постанов та фактично діюче — підзаконні укази, положення, інструкції, таємні листи і директиви. Тіньова структура влади і підзаконні акти справляли вирішальний вплив на життя суспільства. Відбувалася політизація правової системи держави. Кримінальні кодекси 1922, 1927 рр. як основні джерела законів були основані на порушенні правових норм.

“Ворог народу” був перетворений з ідеологічного противника на кримінальний елемент і завжди розглядався як особливо небезпечний злочинець. Політичні діяння розцінювались як кримінальні злочини. В історії радянського репресивного законодавства є свої закономірності. Незважаючи на відносно мирний період розвитку внутрішнього життя у 1922—1928 рр., саме тоді формується законодавча база боротьби з “ворогами народу”. В КК 1922 р. — 17 “контрреволюційних” статей, а в КК 1926 р. — ще більше. Контрреволюційних злочинців карали значно суворіше, ніж кримінальні елементи.

Таким чином, уже в період непу були підготовлені репресивні закони, які використовувалися в 30—40-х роках. Тоді ж створюються численні органи позасудового переслідування. В роки “великого перелому” і репресій 30-х років каральні закони стають більш жорстокими за рахунок багатьох підзаконних актів і випробовуються в масових масштабах.

Конституція УСРР 1937 р. формально зробила крок від “революційної законності” “до соціалістичної демократії”. Жорстока правова практика підмінила Основний Закон, а війна, що невдовзі почалася, відсунула на другий план розмови про демократію. На початку 30-х років утвердилося репресивне трудове законодавство щодо селян, а в 1939—1940 рр. — працівників промислових підприємств. Склалася система казарменої економіки, основана на примусовій праці. З одного боку, в’язні і спецпоселенці стали серйозною господарською силою, використання якої планувалося в масштабах країни. З іншого, — цивільне виробництво стало дедалі більше схожим на табір, а вільнонаймані робітники — на ув’язнених. Крах виробничих планів у 40-х роках розглядався як “контрреволюційне діяння”, його винуватці були покарані НКВС. Справи про “контрреволюційні висловлювання” ще в 1938 р. розглядалися військовими трибуналами.

Війна і перемога Радянського Союзу в ній принесли лише епізодичні послаблення репресій, викликані невпевненістю владних структур. Після того, як переляк минув, батіг знову звалився на плечі народу. Наприкінці 40— на початку 50-х років репресії досягли нового апогею — у табори і на спецпоселення потрапило більше людей, ніж навіть у 1937—1938 рр. Принцип “презумпції вини” було перенесено з окремих ворогів і класів на цілі народи. Перебування у полоні, рабська праця у фашистській неволі були оголошені зрадою Батьківщини. З’явилися каторга і вічне заслання.

Поряд з становленням репресивної системи швидко зростав відповідний каральний апарат, створений і випробуваний у роки громадянської війни. Його функції набували нових рис.

У першій половині 20-х років вістря репресивно-карального механізму в Україні було спрямоване передусім проти опонентів РКП(б), активних членів політичних партій і сил, які боролися за власну національну державність. Об’єктом репресій стали також прибічники “білого” руху, громадяни, які з різних причин служили в збройних формуваннях, організаціях та установах Центральної Ради, гетьманського режиму, Директорії тощо.

На рубежі 20—30-х років запущений більшовиками механізм репресій набрав нових обертів. Його силу відчуло на собі українське селянство. Надзвичайні заходи щодо останнього стали застосовуватися з січня 1928 р. в ході хлібозаготівель. Однак особливої жорстокості вони набули в період суцільної колективізації сільського господарства.

З 1934 р. розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування наступних, ще більш масштабних політичних репресій.

За постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який перебрав на себе керівництво міліцією, карним розшуком, пожежними частинами, органами запису актів громадського стану, виправно-трудовими установами тощо.

Репресії 1937—1938 рр. мали певні етапи і закономірності. На першому етапі (кінець 1936 — перша половина 1937 р.) маховик репресивного механізму лише набирал необхідних обертів. На початку лютого 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР призначено О. Успенського, діяльність якого знаменувала новий етап у проведенні масових політичних репресій в Україні.

Після анексії Західної України, Північної Буковини і Бессарабії та поширення на їх території більшовицької державності тягар масових репресій відчуло й населення краю, що протягом кількох десятиріч вело національно-визвольну боротьбу.

Репресії — це лише один, до того ж не головний аспект процесу формування суспільства безправ’я. Небезпечним було те, що всі без винятку громадяни країни поступово втрачали основні права, без яких неможливе цивілізоване існування людини. Після революції набули розмаху масові експропріації — пограбування, пізніше їм на зміну прийшло розкуркулювання, колективізація, потім — вилучення худоби з приватного обійстя, боротьба з “нетрудовими доходами”. Трудящі були позбавлені права на вільне пересування, вибір місця проживання. 3 грудня 1932 р. їм заборонили вільно пересуватися навіть всередині країни, запровадивши паспортну систему та прописку. Права, яких позбавлялась особа, привласнювала тоталітарна держава. Її функціонери самі вирішували, кому можна ними користуватися, а кому — ні. Саме тоталітарна держава з допомогою репресивно-карального апарату створила систему нелюдських допитів, у результаті яких добивалася облудних зізнань так званих “ворогів народу”.

- ¹ Ленін В. І. План реферату “Два інтернаціонали” // Повн. збір. творів. — Т. 41. — С. 313.
- ² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 9.
- ³ Там же. — С. 9—10.
- ⁴ Мельгунов В. С. Красный террор в России 1918—1923. — М., 1990. — С. 54.
- ⁵ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Харьков, 1990. — С. 17.
- ⁶ В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). — М., 1975. — С. 36—37.
- ⁷ Цит. за: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953 рр. — К., 1994. — С. 17.
- ⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. В 3 томах. — К., 1977. — Т. 3. — С. 208—209, 622—623.
- ⁹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р. — 41, оп. 2, спр. 37, арк. 81.
- ¹⁰ ЦДАВО, ф. Р.—1, оп. 16, спр. 24, арк. 146.
- ¹¹ ДАОО, ф. Р.—41, оп. 2, спр. 37, арк. 99.
- ¹² Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства (далі — СУ). — 1919. — № 1. — Ст. 7.
- ¹³ На защите революции. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 61.
- ¹⁴ СУ. — 1919. — Вып. 20. — Ст. 235.
- ¹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета. — Харьков, 1920. — С. 12.
- ¹⁶ СУ. — 1921. — № 5. — Ст. 146.
- ¹⁷ Там же. — № 22. — С. 605.
- ¹⁸ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Указ. соч. — С. 65.
- ¹⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 12.
- ²⁰ ЦДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
- ²¹ Кримінальний Кодекс УСРР. — Харків, 1927. — С. 24.
- ²² Россі Ж. Справочник по ГУЛАГу. — М., 1991. — Ч. 2. — С. 233.
- ²³ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. — М., 1990. — Т. 2. — С. 84.
- ²⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 32—33.
- ²⁵ Підраховано автором на основі даних архівів Миколаївської, Одеської, Херсонської областей і АРК.
- ²⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. — К., 1993. — С. 499.
- ²⁷ Сборник материалов и документов по истории СССР советского периода. — М., 1966. — С. 300—301.
- ²⁸ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. — С. 97.
- ²⁹ Історія адвокатури України. — К., 1992. — С. 32.
- ³⁰ Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років. — К., 1993. — С. 152.
- ³¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 59, 61, 63.
- ³² Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. — М., 1991. — С. 71.
- ³³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 37.
- ³⁴ ГУЛАГ в годы войны // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 1. — С. 15.
- ³⁵ Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: Методы реализации трудовых ресурсов // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 54.
- ³⁶ История государства и права СССР. — М., 1981. — Ч. 2. — С. 323.
- ³⁷ Сборник материалов и документов по истории СССР советского периода. — М., 1966. — С. 361.
- ³⁸ История государства и права СССР. — Ч. 2. — С. 84.
- ³⁹ Россі Ж. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 59; Ч. 2. — С. 321.
- ⁴⁰ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 38, 158.
- ⁴¹ Кнышевский П. Н. Указ. соч. — С. 54.
- ^{42—43} Там же.
- ⁴⁴ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФРР. (1953—1991). — Казань, 1992. — С. 323.
- ⁴⁵ Там же. — С. 17, 35.

⁴⁶ З е м с к о в В. Н. ГУЛАГ. Историко-социологический аспект // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 24.

⁴⁷ Советское право в период Великой Отечественной войны. — М., 1948. — Ч. 2. — С. 51.

⁴⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 136.

⁴⁹ Історія держави і права України. — К., 1996. — С. 314.

⁵⁰ З е м с к о в В. Н. Спецпоселенцы // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 16—17.

⁵¹ Р о с с и Ж. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 41.

⁵² Вітчизна. — 1998. — № 3. — С. 18.

⁵³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

⁵⁴ Там же. — С. 23, 27, 30.

⁵⁵ З е м с к о в В. Н. Спецпоселенцы. — С. 16.

⁵⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 52, 58.

